

חוקרות המחול (מימין לשמאל): ד"ר הודל אופיר, ד"ר יעל (ילי) נתיב, ד"ר הניה רוטנברג, ד"ר עידית סוסליק, צילום: סמדר וייס (2019)

Dance researchers (right to left): Dr. Hodel Ophir, Dr. Yael (Yali) Nativ, Dr. Henia Rottenberg and Dr. Idit Suslik, Photo: Smadar Weiss (2019)

מקולות בודדים לשיח – מבט על שני עשורים במחקר המחול בישראל, תמונת מצב כפי שהיא עולה מדברי חוקרי מחול בישראל

סמדר וייס

היסטורית על המחקר בשנות ה־70. הבאת המבטים ההדדיים של החוקרים זה על זה, ועל מה שהתרחש במחקר לפנייהם, יוצרת התרחשות של שיח פנימי במאמר.

הראיונות נעשו בדרך של מחקר איכותני שכולל הגדרות רבות. שקדי (2011) מציע הגדרה המכוונת להיבט המתודולוגי של המחקר האיכותני ומציין שמחקר איכותני מתקיים בשפה הטבעית של בני האדם, שפת המילים, ומתרחש בסביבה הטבעית בה הם חיים. כמו כן, הוא מתבסס גם על כישורי חקר התרשמותיים, תוך קרבה אל הנחקרים, וגם על כישורי חקר אנליטיים, תוך יצירת מרחק ובקרה על התהליך המחקרי. הראיונות שקיימתי לצורך המאמר היו ראיונות עומק, כלי מחקר מקובל

המאמר מתמקד בשינויים שחלו במחקר של המחול בישראל בין שתי נקודות זמן בהפרש של שני עשורים, נקודת זמן אחת היא סוף שנות ה־90 של המאה הקודמת, ונקודת הזמן השנייה היא כיום – 2019. אומנם את הסקירה על מחקר המחול בישראל כתבו וערכו הניה רוטנברג ודינה רוגינסקי בהקדמה לספר *רב קוליות ושיח מחול בישראל* (2009), אבל ייחודו של מאמר זה מתבטא בקיום ראיונות עם חוקרי מחול שמספרים איך הם ראו את עצמם בהקשר לזמן בו הם פעלו, מספקים מבטים ביקורתיים ורטרוספקטיביים על החוקרים הפעילים כיום ובעבר. רוב החוקרים, שפעלו בסוף שנות ה־90, עשו זאת כבר משנות ה־70, כך שהמידע שהיה מצוי בידם סיפק תמונת מצב עדכנית לסוף שנות ה־90, ובה בעת נתן פרספקטיבה

Rina Sharet

רינה שרת

טיפול ספוראדי ואוצרות שהלכו לאיבוד

מדברי החוקרים עולה שלאורך השנים המחקר היה ספורדי. ההתמדה בחקר המחול בישראל נעשתה לאורך השנים ונעשית גם כיום ב"מגרשו" הפרטי של כל חוקר, תלויה ברצון וביכולת האישית שלו ואיננה פרי מאמץ מרכזי לאומי. לא נעשתה חשיבה לטווח הארוך, ובכך אוצרות מחול הלכו לאיבוד.

גורית קדמן מתייחסת לכך במסמך "נתונים לשמירה וטיפול פולקלור עדות", וכותבת: "ההתעניינות והטיפול בריקודי עדות החלה עם 'מפעל הריקודים' בארץ, עם כינוס דליה הראשון בקיץ 1944 [...], יחד עם זאת הטיפול הספורדי, שימש תמיד להכנת האירועים הנ"ל לא היה מתמיד ולא עקבי. [...] אוצרות הפולקלור המסורתי על כל גילוייהם הולכים לאבדון".⁴ אמירה זו ממשיכה להיות רלוונטית, ובכנס הראשון למחקר המחול בישראל ב-1997 ניתן לשמוע דברים דומים מפי בהט-רצון: "במהלך השנים מאז שנות ה-50 החמצנו הזדמנויות אדירות לחקור את המחול ביהדות [...] קהילות שלמות שהגיעו מאז ראשית ההתיישבות לא זכו לתיעוד הביטוי התרבותי שלהם במחול".⁵ אותם דברים על ההחמצה בחקר המחול האתני נשמעים גם כיום, בריאיון שערכתי עם שרת, שבעבר שימשה יו"ר "המפעל לריקודי עדות" בהסתדרות.

מאמנים לחוקרים

חלק מהחוקרים שהיו פעילים בסוף שנות ה-90 החלו לעסוק במחקר לאחר שהיו רקדנים או יוצרים. מעין בקורות החיים ומתוך הראיונות, עולה שהחוקרים פנו למחקר רק לאחר עשור או שניים של פעילות כאמנים. רות אשל הייתה רקדנית ויוצרת מחול, רינה שרת יוצרת מחול, ניורא מנור החל את דרכו כבמאי תיאטרון, נעמי בהט החלה כמורה ויוצרת. לעומת זאת, צבי פרידבר ראה במחקר ייעוד כבר בתחילת דרכו. הניה רוטנברג טענה בריאיון, שמתוך עשרת החוקרות הפעילות כיום בישראל רובן "הגיעו דרך הגוף", כלומר מה שמאפיין אותן הוא הרקע המעשי שלהן במחול.

במחקר איכותני, שלדברי שקדי "בבסיסו של הריאיון עומד הרצון להבין את החוויה של אנשים אחרים ואת המשמעות שהם מייחסים לה". החוקרים התבקשו לספר על עצמם כשבמהלך הריאיון הם נשאלו שאלות הבהרה בלבד לפי הצורך, אבל לא התבקשו לענות על רצף שאלות מוכנות מראש.

המחקר נעשה בשני שלבים עיקריים בהפרש של כעשרים שנה: השלב הראשון היה ב-1997, כאשר לין מטלוק ברוקס (Matluck Brooks), שהייתה ראש החברה לחקר מחול בארצות הברית, ביקשה ממני לכתוב סקירה על מחקר המחול בישראל. לפיכך ראייתי חמישה מהחוקרים המרכזיים והפעילים בישראל, צבי פרידבר, נעמי בהט רצון, ניורא מנור, רינה שרת ורות אשל. נוסף לכך, ראייתי את ראדו קפלה, ספרן ראשי בספרייה למחול בישראל, שסיפר על הספרייה ועל תרומתה לעשיית מחקר המחול, ואת נורית רון, המפקחת המרכזת על הוראת המחול במשרד החינוך, שסיפקה מבט על מקומו של המחול כתחום דעת עצמאי במערכת החינוך בישראל. כבר באותה השנה יזמתי מפגש ראשון של חוקרי מחול בישראל שהתקיים במסגרת הכנס השנתי השמיני של "ארגון המחול והילד – סניף ישראל" (DACI – Dance and the Child International), שהוקדש כולו ל"מחקר המחול בישראל". סיכמתי שלב זה של המחקר בכתובת דו"ח על מחקר המחול בישראל, שהנשתי למכון מופ"ת.¹ עם זאת, לא השלמתי את המאמר ללין מטלוק ברוקס.

השלב השני החל אחרי שנפגשתי ב-2019 עם רות אשל וסיפרתי לה על המחקר שעשיתי ועל החומר שהיה בידי. היא עודדה אותי להמשיך ולראיין חוקרים שפעלו מסוף שנות ה-90 ואילך. כבר באותה השנה ראייתי את הניה רוטנברג, חוקרת מחול מרכזית ופעילה כיום ובמהלך כשני עשורים, שסיפקה תמונה רחבה על קהילת החוקרים העכשווית. כמו כן, ראייתי שוב את רינה שרת מדור הביניים של החוקרים, שסיפקה כיום מבט רטרופקטיבי על חקר המחול בסוף שנות ה-90.

את כל הראיונות שהיו בידי, גם מ-1997 וגם מ-2019, ניתחתי ניתוח תוכן בשיטה קטגוריאלית, כלומר חיליתי מהראיונות נושאים משותפים. העלאת קטגוריות מתוך הראיונות מעניקה משמעות לקולות החוקרים ויוצרת קשרים והקשרים בין דבריהם. כמו כן, היא מהווה התחלה של פרשנות (שקדי, 2011). הקטגוריות ערוכות במאמר זה, בהמשך, בשיטת היבטים וללא היררכיה כרונולוגית או של סדר עדיפות אחר ביניהן. בסיכום המאמר מובאות המסקנות שעולות מן הניתוח.

מאיוסוף חומרים ותיעוד עד מחקר

לדברי נעמי בהט, ראשית מחקר מחול בארץ התרחש בתחילת המאה ה-20. בהט מציינת את אברהם צבי אידלזון ש"התלהב ממחול התימנים", וב-1905 השווה אותו למחול החסידי. היא מתייחסת לניסיונות הראשונים שנעשו בארץ כטרומ מחקר: "אחר כך היו בשנות ה-50 ניסיונות ראשונים של תיעוד, הם היו חשובים באותה תקופה [...], המטרה הייתה להביא לידיעת הקהל הרחב, דברים קיימים, ולנסות לשמר את הקיים". היא מציינת את השמות של גורית קדמן ודבורה ברטנוב, ומציינת שהם עוררו את תשומת הלב ואת עידוד המודעות של החברה הישראלית למחול: "הנה זה קיים, הנה זה יפה".

רינה שרת טוענת שגורית קדמן וגרזון קיוו – אתנומוזיקולוגית היו הראשונות שהבינו את הערך של התיעוד ואת חשיבות של המטען המורשתי שהגיע מהעדות. "גורית צילמה עולים על חשבונה, איך שהם ירדו מהאוויר וגרזון הקליטה".³ עם זאת, "הגישה כלפי העולים הייתה גישה פטרונית ואדנותית, וזה בא לידי ביטוי באופן שבו נעשה התיעוד". שרת מזכירה חוקרים נוספים שכתבו על המחול בשנות ה-50-70: אריך בראואר שכתב על הכורדים במכון הארץ ישראלי לפולקלור ויומטוב לוינסקי, חוקר פולקלור שכלל בכתבתו תיאורי מחול.

לדברי בהט, השלב הבא הוא מחקר המסתמך על תיעוד וארכיונים, והיא מציינת את העבודה של רות אשל וניורא מנור בתחום המחקר על ההיסטוריה של מחול לבמה, כראשיתה של עבודה רצינית, גם לפרסומי של צבי פרידבר על המחול ביהדות היא מתייחסת כמחקר.

ההתחלה והמוטיבציה לצאת לדרך - "ראיתי שאין כלום, זה הצית אותי" (אשל)

המוטיבציה לחקור מחול נבעה אצל כל חוקר ממניעים שונים. היו מניעים לאומיים, כמו רצון לבניית תרבות חדשה, מניעים אישיים, כמו סקרנות, או התעוררות עניין בעקבות לימודים אקדמיים. חלק מהחוקרים מעידים על הזדמנות שנקרתה בדרכם כאשר את כולם מלווה התשוקה לדעת. נוסף לכך, לכל חוקרים הפעילים בשנות ה-90 משותפת תחושת של ראשוניות בדידות, ותחושה ש"אין כלום" לפנייהם. כלומר הייתה עשייה אבל היא לא נחקרה.

ד"ר רות אשל, צילום: ראובן אשל (2019) Dr. Ruth Eshel, Photo: Reuven Eshel (2019)

בריאיון אשל מספרת כך על המוטיבציה הראשונה שלה לחקור: "החלטתי לעשות תואר שני באוניברסיטת קוויבק במונטריאול. עייפתי משנים של הופעות על הבמה. אחת המרצות כתבה ספר על התפתחות המחול בקנדה והציעה שאחזק את המחול בישראל. זה נשמע לי כל כך לא מושך. זכרתי את כל הספרות שקראתי על הצרות של המתיישבים, המלריה, התנכלויות של ערבים. רק צרות. רק צרות. בכל זאת ניגשתי לספרייה של האוניברסיטה, והידיעה הראשונה שמצאתי שבתחילת שנות ה-50 הייתה שרינה ניקובה ערכה ביקור בארצה. ממש מילים בודדות. מאוחר יותר היה חומר רב על ענבל. בצעירותי, ראיתי הופעה של דבורה ברטונוב, הכרתי את גרטרוד קראוס ופגשתי את רינה ניקובה, ידעתי שרקדו, אבל לא היה לי שמץ של מושג מה עשו. כל הדור שלי היה בור לגבי ההיסטוריה שלנו. פתאום חשתי כמו ארכיאולוג שרואה תל ויודע שהוא מסתיר בתוכו פיסת היסטוריה. אבל מה? ראיתי שאין כלום, כלום לא נחקר, וזה הצית אותי." כחוקרת צעירה, אשל בדקה אם משהו אחר עושה מחקר על אותו נושא, "כתבתי לחסיה לוי אגרון, שהייתה מנהלת האקדמיה למחול בירושלים, ולמבקר גיורא מנור, ושניהם אמרו: 'עשי זאת. אין כלום, מלבד הספר של מנור על גרטרוד קראוס ועל ברוך אנדתי'. כשחזרה לארץ ב-1989, ניגשה לספרייה למחול, שהיה חדר קטן בספרייה למוזיקה, ופגשה את גילה טולידנו, שבזמנו הייתה מזכירה במשרה חלקית. כל הארכיון על המחול בישראל כלל שלושה קלסרים שמסר צבי פרידהבר, שניים על ריקודי עם ואחד על אורנשטיין. טולידנו ביקשה מאשל למסור לספרייה את הארכיונים של עשרות האמנים שתראיין לספרה ראשית המחול האמנותי בארץ ישראל (1991), וכך עשתה. כך החל להיבנות הארכיון של המחול בישראל. אשל מעידה ש"ככל

שהתחלתי לראיין נדלקתי יותר ויותר. הייתה לי תחושה שעליי להזדרז לראיין את האמנים לפני שימותו. גם דרך סיפור חייהם הבנתי טוב יותר את ההיסטוריה הפרטית שלי." גיורא מנור היה במאי תיאטרון ידוע שבמקרה התחיל לכתוב על המחול. הוא מספר, "רציתי לכתוב על תיאטרון אבל העורך (של על המשמר) לא נתן לי כי היה מבקר תיאטרון בעיתון. לעומת זאת, לא היה אכפת לו שאכתוב על מחול. בנוסף, אנשים אמרו לי שהתיאטרון שלי הוא מאוד פיזי."

בהסרצון מספרת שהמוטיבציה הראשונה שלה לחקור נבעה מהניסיון שלה במוזיקה ובמחול: "ההזדמנות הראשונה לחקור ניתנה לה בלימודים במחלקה לאתנומוזיקולוגיה בבית הספר ללימודים גבוהים שליד הסורבון בפריז." הנושא הראשון שהיא בחרה הוא האינטראקציה בין מוזיקה למחול. היא חקרה טקסי חתונה בחברה הדרוויז בארבעה כפרים בישראל. כשהיא חזרה לישראל לאחר קבלת התואר (תואר שני), חיפשה נושא חדש לחקור ורצתה לבדוק מה עדיין לא נעשה בישראל. היא, יחד עם אבנר בהט, הגיעה למסקנה שכל מה שהם יחקרו יהיה חדש וחשוב. בסופו של דבר, הם החליטו להתרכז בקהילה אחת של יוצאי מרכז תימן בישראל.

שרת מספרת על תחילת הדרך שלה במחקר המחול, ואומרת: "הדבר הראשון שרציתי לעשות היה ריקוד לענבל." הרצון לעשות ריקוד הוביל לאיסוף חומרים שיהיו בסיס לריקוד. "התחלתי כחוקרת מתוך דרכי בעולם המחול – רצון טבעי להבעה בתנועה ומחול [...] ומתוך מטרה לעשות משהו חדשני כחלק מהתפיסה על בניית תרבות מקורית בארץ [...] סיסמאות שהאמנתי בהן מאוד."

היא מתארת את המוטיבציה שלה לכתוב הספר הראשון שלה על רבקה שטורמן: "הכרתי את רבקה ב-1983, וקיבלתי על עצמי לכתוב את הספר, ורציתי מהר." רינה חששה שרבקה תלך לעולמה והיא לא תספיק. "והיא (רבקה) בדיוק העבירה את החומרים שלה אל הספרייה למחול, שעוד לא הייתה בבית אריאלה." בריאיון רינה מספרת שהיה לה קשר עם גילה טולידנו, "שמאוד החשיבה את השמירה על המקורות ואת הדגש על היצירה המקומית. יתראי יש לי פה קרטון שלם בניירת, את מוכנה לקחת את זה ולכתוב עליה? אז הייתי מוכנה."

פרידהבר מספר שההתעניינות הראשונית שלו בחקר המחול התחילה בעקבות המפגש שלו עם גורית קדמן, "הייתי בלהקה של גורית קדמן בתל אביב. בחזרות היא אמרה: 'אבל כיצד רקדו אבותינו אנו לא נדע.' אמרתי 'אני אדע'. התחלתי לאסוף מקורות." ב-1955 פנה אליו דב נוי, שפתח מוזיאון לאתנוגרפיה בחיפה וביקש ממנו לכתוב מאמר על ריקודי העם הישראליים, "ואני כתבתי ביקורת. דרך הביקורת נפגשתי עם פרופ' נוי, הראיתי לו את החומרים שאספתי באופן חובבני. הוא שלח את האתנומוזיקולוגית, ד"ר בתיה באייר, כדי שתלמד אותי את ראשית הרישום הביבליוגרפי, והוא הכריז על מה שיש לי כארכיון המחול היהודי." פרידהבר העיד על תחושת בדידות, "אני חוקר מחול ביהדות ואין לי פרטנרים." בהמשך הריאיון, שאלתי אותו כמה חוקרי מחול יש בישראל, הוא הראה לי כף יד אחת, ואמר: "פחות מזה, והוא הוסיף, 'לא היה אף אחד בארץ שיוכל להעריך את עבודת הדוקטורט שלי. דן בן עמוס, אנתרופולוג מפילדלפיה קרא אותה." בהמשך, פרידהבר היה תלמידו של פרופסור נוי בספרות עברית באוניברסיטת חיפה.

רוטנברג מספרת על הגלגול שלה מן הריקוד למחקר, "אני רוקדת מגיל ארבע. הייתי בטוחה שאני אהיה רקדנית [...] עליתי לבמה בתוכניות של רות אשל, והבנתי: זה לא בשבילי, אין לי את הדרייב הזה. אני לא כוריאוגרפית והלכתי לתחום של ההוראה. הייתי בטוחה שאני יוצאת משם לפנסיה. כשחייתי בחו"ל, נפתח לי הראש, שאפשר לחקור מחול."

מה חוקרים בעבר ובהווה? - ממחול אתני ואמנותי למגוון נושאים

מה חקרו בעבר ומה חוקרים כיום? מדברי המרואיינים עולה תמונה של שינויים בנושאים בהם התמקדו. החוקרים שפעלו בסוף שנות ה-90 התמקדו בעיקר בריקודי עם ובמחול אתני, ריקודי עדות ומחול לבימה, כשכל אחד מהם התמקד לרוב בתחום מחול אחד. פרידהבר הנדיר את עצמו חוקר המחול ביהדות. "אני

אינני עוסק בריקוד אמנותי, נקודה! [...] אני עוסק בחקר מחול ביהדות ולא במחול יהודי. כאמור, נעמי ואבנר בהט חקרו בעיקר את המחול של יוצאי מרכז תימן בישראל בהיבט אתנומוזיקולוגי. רות אשל היא החוקרת הראשונה שחקרה את תולדות המחול לבמה בישראל ובנוסף תיעדה וחקרה את המחול של יוצאי אתיופיה בישראל.

וכיצד נראה מחקר המחול בישראל כיום בעיניה של רוטנברג? לדבריה, החוקרות הפעילות כיום בישראל מתעניינות בנושאים מגוונים יותר מאשר בסוף שנות ה-90, "יש כל מיני תחומים, זה היופי. החוקרות כותבות על מחול לבמה, מחול פוליטי, נשים מבוגרות במחול, ריקודי עם, מחול בחברה הערבית בישראל, מחול בחברה הדתית ומחול בחינוך. רוטנברג מציינת ש"מחקר בתחום החינוך למחול קיים אבל הוא מצומצם יחסית. יש בו פחות פרסומים." הודל אופיר, אחת החוקרות הפעילות כיום בתחום החינוך למחול, מצביעה על הסיבות למיעוט העיסוק במחקר בתחום זה וטוענת שזה חלק מתמונה רחבה יותר "כתחום שנאבק על מקומו כתחום ידע בעל ערך, עסוק מחקר המחול בעיקר בשאלות של ייצוג, של אסתטיקה, של אידיאולוגיה – בצורתם הבימתית. מעט מחקר אנתרופולוגי נעשה על חינוך לריקוד בכלל – ובישראל בפרט." היא מוסיפה ש"החינוך – בהתאם למיקומו גם בחברה הרחבה – נדחק לתחתית סולם היוקרה, ובהתאם – גם לתחתית סולם ההתעניינות המחקרית."

מכתיבה מנקודת מבט אישית לכתיבה אקדמית

בקטגוריה זו מובאות נקודות המבט האישיות של כל חוקר ביחס לאופי המחקר שלו וביחס לאופי הכתיבה שלו, האם היא אקדמית או מנקודת מבט אישית. חלק מהחוקרים מגדיר את עצמו כאוטודידקט וחלק מהחוקרים מדגיש את השכלתו האקדמית. יש לציין שבקרב חוקרי המחול עד שלהי שנות ה-90 נעדרה תשתית אקדמית בתחום הידע של המחול. במפגש החוקרים ב־1997 התייחס גיורא מנור לכתיבה אקדמית כך: "מה זה מאמר אקדמי? שיש הרבה footnotes – הערות שוליים." החוקרים הבוודיים במחול שפעלו לפני כעשרים שנה היו ברובם אוטודידקטיים, ללא השכלה אקדמית פורמאלית. היחידים עם השכלה אקדמית הגיעו מתחומים אחרים, כמו אתנומוזיקולוגיה, היסטוריה של עם ישראל ותיאטרון. הסיבה לכך היא, שבניגוד לאוניברסיטאות באירופה ובארצות הברית, המחול בישראל אינו תחום דעת עצמאי באוניברסיטאות בישראל, לתואר ראשון, שני ושלישי.

פרידבר הוא דוגמה לחוקר מחול שההשכלה האקדמית שלו לא הייתה בתחום המחול, אלא בהיסטוריה של עם ישראל. כאמור, הוא הגיע ללימודים אקדמיים בשנות החמישים לחייו בזכות היכרות עם נוי. "פרופ' נוי הצליח לשכנע אותי ללמוד, הכניסו אותי לאוניברסיטה כתלמיד שלא מן המניין. מחול ספרות ומקרא אהבתי, השיטות לא מצאו חן בעיניי. החלטתי ללמוד היסטוריה של עם ישראל. בגיל 55 עשיתי תואר ראשון ושני בהיסטוריה של עם ישראל בחיפה. תואר שלישי עשיתי באוניברסיטה העברית."

שרת היא דוגמה לחוקרת עצמאית, אוטודידקטית שעסקה במחקר המחול בשתי דרכים שונות: האחת מחקר של איסוף חומר כבסיס להעלאת מופע לבמה, והשנייה מחקר על דמויות של חלוצים במחול בישראל. המחקר של שרת לקראת היצירה אחותי כלה שהועלתה בענבל הוא דוגמה למחקר של איסוף חומרים "לא עשיתי את זה בשביל תואר או בשביל סמכות אחרת. אספתי חומרים שיתאימו לעלות לבמה. שיהיו בסיס לנושא." היא מוסיפה ומתארת את הרגע בו המחקר הניב גם השראה לתנועה "יהי כרעה על הכביש ועשתה את התנועה הזו של זריקת השיער מצד אל צד [...] ואני כבר ראיתי את כל הרצף. זה לא דומה למחקר אקדמאי."

על המחקר לקראת כתיבת הספר על רבקה שטורמן היא מספרת: "ליווייתי אותה. ראיתי איך היא מלמדת, היה לה חוג פה של מבוגרים באיזה דיור מוגן אחד. ונסעתי לעין חרוד וראיתי את הריקודים שלה בטקסים ושמעתי אותה מדברת [...] היה לה יומן וקובלתי אותו ולאט לאט עיצבתי את הספר. זה היה הספר הראשון שכתבתי. זה באמת לקח שלוש שנים." היא מוסיפה: "כתבתי כמו שהבנתי, אני בנית את כל המבנה [...] המבנה היה שימוש בחומר מקורי שהיא [רבקה שטורמן] כתבה עם תיעוד מארכיון עין חרוד וגם קצת מעיתונות של התקופה. אני חושבת שראיינתי, גם

עוד אנשים סביב זה. אבל אחר כך כשזה הגיע לדפוס הייתה עורכת של ההוצאה." רוטנברג מספקת בדבריה מבט רטרופקטיבי על אופי המחקר בעבר וכיום, ומתייחסת לכתיבה בעבר, וטוענת שהיא התמקדה יותר בכתיבה מנקודת מבט אישית והיסטורית לעומת כתיבה עכשווית שהיא יותר אקדמית וביקורתית. היא מתייחסת לספרים הראשונים שנכתבו על מחול ואומרת ש"אלו ספרים חשובים [...] למרות שבחלקם חסר דיוק." ומביאה לדוגמה את הספר של גיורא מנור על גרטרוד קראוס כדוגמה לספר מרתק, אך חסרים בו אזכורים למקורות עליהם הוא נסמך.

רוטנברג מבדילה, כאמור, בין מחקרים מבוססים מבחינה אקדמית, שנכתבים על ידי דור החוקרות העכשווי לבין מחקרים וספרים מהדור הקודם. בכתיבה האקדמית העכשווית, לדבריה, יש הצגת דיון, פרספקטיבה, הקשר וביקורתיות, וזה חסר בחלק מהספרים מהדור הקודם. רוטנברג מביאה כדוגמה את הספר השני של רות אשל מחול פורש כנפיים – יצירה ישראלית לבמה 1920-2000, ואומרת שהוא מכיל את המרכיבים האקדמיים האלה יותר מאשר הספר הראשון שלה לרקוד עם החלום – ראשית המחול האמנותי בארץ ישראל 1920-1964.

Giora Manor, Ruth Eshel Archive

גיורא מנור, באדיבות ארכיון רות אשל

מסגרות אקדמיות

החוקרים מתייחסים לאפשרויות ללמוד מחול במסגרות אקדמיות ומתארים, כל אחד את המסע האישי שלו, לרכישת השכלה אקדמית. כבר בשלהי שנות ה-90 אמר פרידבר: "אין מוסד מדעי שייקח את העניינים לידיים, אין אנשי מחקר מדעיים, אנשי שדה שייצאו לחקר." האם חל שינוי מאז? רוטנברג אומרת שלמרות שיש כיום גידול של אנשי מחקר אקדמיים העוסקים באמנות המחול, עד היום לא קיימת תוכנית לימוד כתחום דעת עצמאי, לתואר אקדמי באף אחת מהאוניברסיטאות בישראל. ומצד שני "אין [פניות ל] מנחים ואין קוראים מתחום המחול לעבודות דוקטורט. עד כדי כך", מוסיפה רוטנברג "שבאוניברסיטת תל אביב נדרשים היום הדוקטורנטים לכתוב את עבודת הגמר שלהם באנגלית, כדי שניתן יהיה לתת אותה לקוראים מומחים מחוץ לארץ. [...] זה תקוע." אומרת רוטנברג.

לדברי ילי נתיב (2016), המסגרות האקדמיות עם תוכניות במחול הן מסגרות להכשרת מורים ולא מסגרות אוניברסיטאיות. כיום יש ארבע מכללות להכשרת מורים שבהן לומדים מחול לתואר ראשון. מכללת סמינר הקיבוצים, האקדמיה למחול בירושלים, אורות ישראל ומכללת הגליל המערבי. האקדמיה למוזיקה ולמחול מעניקה גם תואר שני. במחול M. Dance לבוגריה ובמכללת סמינר הקיבוצים קיים אשכול מחול, במסגרת לימודי תואר שני באמנויות חזותיות.

כיום אפשר לעשות תואר שני במחול באקדמיה למוזיקה ולמחול בירושלים, אבל ממנו, טוענת רוטנברג, אי אפשר להמשיך ישירות לדוקטורט. צריך לעשות השלמות "וככה יוצא שרוב החוקרות הישראליות עושות את המחקר שלהן לא בלימודי מחול אלא בתיאטרון, בהיסטוריה, בחינוך וחברה, בפילוסופיה ואת התזה שלהן הן כותבות על מחול. [...] אין לנו מספיק מנחים כי אף אחד לא מחובר לאף אוניברסיטה, ויש פה איזשהו גלגל שאי אפשר לצאת ממנו. אנחנו תקועים עד שאחת האוניברסיטאות תפתח חוג ללימודי מחול. זה יכול להיות לכיוון של אנתרופולוגיה, לא משנה אבל שהלב שלו יהיה של מחול." רוטנברג מציינת שבאוניברסיטת חיפה ותל אביב "יש חוגים של ספרות, יש קולנוע, יש תיאטרון, יש מוזיקה, ואין מחול." לטענתה, "זה קשור בזה, שהמחול עוסק בגוף. זה מה שהביא למיעוט חוקרים. [...] צריך להתאמץ בשביל לפתוח חוג."

Naomi Bahat-Ratzon

נעמי בהטרצון

גם אשל עשתה את המסע האקדמי שלה בחוג לתיאטרון ולא במחול, "עשיתי את הדוקטורט שלי בחוג לתיאטרון באוניברסיטת תל אביב [...] גם את התואר השני עשיתי בתיאטרון באוניברסיטת קוויבק במונטריאול, כי לא היה שם מסלול לתואר שלישי במחול. באוניברסיטת תל אביב קיבלו אותי למסלול תואר שלישי כי היה לי תואר שני בתיאטרון מאוניברסיטה יוקרתית והייתי גם מוכרת (הספר הראשון, *לרקוד עם החלום* – ראשית המחול האמנותי בארץ ישראל, מרצה באוניברסיטת חיפה, עיתון הארץ וכו'). הם היו מעוניינים בי. התחלתי את הלימודים לתואר שם ב־1996, וזה פתח מסלול של אפשרות לאנשי מחול לעשות תואר שלישי במסגרת החוג לתיאטרון באוניברסיטת תל אביב. אני חושבת שהייתי הראשונה."

באותו הקשר, ילי נתיב (2016) מתארת את המסע שלה ושל הודל אופיר למציאת מנחה לעבודת הדוקטורט שלהן, טוענת שהן כן הצליחו למצוא מנחות מהאוניברסיטה העברית שהיה להן עניין להנחותן במחול, מתוך סקרנות אישית שלהן אבל גם מתוך העניין הגובר בגוף, שהתפתח משנות התשעים במדעי הרוח והחברה. המגמה הזו של שינוי חיובי ביחס לעניין בגוף, כנושא למחקר במסגרות האקדמיות נותנת סיכוי לחוקרי מחול להשתלב באקדמיה בעתיד הקרוב.

עיון בהצהרת הכוונות של המכללות מעלה שלא ניתן בהן דגש על מחקר תיאורטי במחול.⁸ עם זאת, הסטודנטים במכללות מתנסים בכתיבת עבודה עיונית – אמפירית אחת לפחות בתחום המחול. חלק מהם גם בוחר נושאים שטרם נחקרו בתחום המחול בישראל. לדוגמה בתוכנית המחול במכללת סמינר הקיבוצים, הדרישה היא כתיבה של עבודה אקדמית המבוססת על עבודה מעשית של תיעוד, תצפית, ראיונות הוראה וכדומה, כלומר ביצוע מחקר ראשוני בסטנדרטים אקדמיים.⁹ לדברי בהטרצון, בתקופה בה היא שימשה כראש התוכנית למחול (1978-2000) חלק מהמחקרים, בעיקר בתחום המחול האתני, היו מקוריים ונעשו על נושאים שלא נחקרו קודם לכן. למשל, עבודה על ריקודי הצירקסים.

נורית רון – המפקחת המרכזת על המחול במערכת החינוך בשנים 1990-2016 מתארת את תהליך התמסדות תחום המחול במערכת החינוך. לדבריה, פעילות המחול התקיימה מאז ומתמיד במערכת החינוך, אבל החל משנות ה־80 הוקמו מגמות המחול הראשונות (פרט למגמה בתיכון האקדמיה בירושלים שקמה כבר ב־1976) ותחום המחול התמסד בהדרגה. בשנות ה־80 נכתבה תוכנית הלימודים ראשונה למחול בחטיבות הביניים וב־2001 נכתבה תוכנית לימודים מפורטת לחטיבות העליונות לפי אשל (2016:471-469), ב־2016 הגיע מספר המגמות ל־120. לדברי רון: "ב־1996 הוקמה ועדת מקצוע לאומנות המחול וב־1992 הכירה הוועדה הבין־אוניברסיטאית על המחול כמקצוע, כלומר המחול הוכר כאחד המקצועות המוגברים שתלמידים יכולים לבחור בו לבגרות. כשהמשמעות היא שתחום המחול נמצא בסל המקצועות המוכר למבחני קבלה של האוניברסיטה." רון הוסיפה וסיפרה על הניסיון ליצור קשרים עם אוניברסיטאות להקמת מסלול לימודים אקדמי שלא צלח בסופו של דבר. והסבר בעניין, האקדמיה בירושלים היא מסגרת להכשרת מורים למחול עם דגש על ביצוע. מטרת המכללות היא הכשרה להוראה במחול, וזה הדגש שלהן, אין בהן דגש על מחקר! האוניברסיטאות הן מסגרות למחקר אקדמי.

כתבי עת למחול כבמה לפרסום

בשנת 1975 גיורא מנור ייסד, הוציא לאור וערך את השנתון למחול בישראל כתיבה שהתמקדה בסיקור ותיעוד העשייה של המחול בישראל. ב־1993 החל להופיע רבעון למחול בישראל כשגיורא מנור ורות אשל עורכים אותו, אך לדברי אשל, "גיורא היה נדיב לפרסם ששנינו עורכים את כתב העת אבל לי היה ברור שגיורא היה העורך הראשי. היו ויכוחים בינינו כי היה לי כבר תואר אקדמי בנושאים של חשיבות רשימה ביבליוגרפית, אבל כיבדתי אותו. הוא היה במשך שנים מבקר המחול שסייע לי רבות, וגם הוא זה שעודד אותי לכתוב." לדברי מנור, כתב העת עסק במאמרים מחקריים וגם בחדשות, "זה מכולת."

משנת 2000 החל להופיע כתב העת מחול עכשיו בעריכת רות אשל. זה כתב העת היחיד למחול לבמה בישראל, והוא מופיע פעמיים בשנה ומתמקד במתן במה לעשייה של מחול בישראל על היבטיה השונים. לדברי אשל, "הייתה פנייה אליי של ילי נתיב וחוקרים חשובים נוספים לאפשר גם מאמרים שפטיים. אני מכירה בחשיבות העניין של חוקרים העובדים באוניברסיטאות והסכמתי להעמיד את כתב העת גם לאפשרות של פרסום מאמרים שפטיים בחלק נפרד מהגיליון. הסתבר שיש קושי כי מספר החוקרים אינו גדול ונתקלתי בקושי גדול לגייס עמיתים קוראים. כולם עסוקים מאד. בנוסף לכך, עולם המחקר בישראל קטן, כל אחד מכיר כל אחד, ויש פגיעות גדולה לגבי ביקורת עמיתים שלעיתים, גם אם הן נכונות, כתובות באופן פוגעני. הרבה חוקרים שרצו לפרסם הרימו ידיים." רוטנברג טוענת שיש חשיבות לכתב עת על מחול בישראל. אבל "אי אפשר גם וגם [...] היה צריך לעשות כתב עת שיפוטי למרות שצריך גם את מה שעושה מחול עכשיו. זה המקורות הראשוניים שיש לנו. והוא מתאר את מה שקורה." הניה טוענת שפנו

אליה כדי להוציא לאור ולערוך כתב עת אקדמי, אבל "צריך בית, צריך זמן, וצריך כסף. אף אחד לא משלם לנו. זה קשה זה דורש, צריך לחשוב. זה יכול לצאת פעם בשנה, מקסימום."

אשל מתייחסת לניסיון של מחול עכשיו ל"גם וגם", ואומרת שהוא "נבע מהכרת הצורך, אולי סוג של פתרון זמני, אבל גם מתוך הכרה שגיליון שכולו מוקדש למאמרים שעברו הערכת עמיתים יכול לצאת רק בכמה שנים. נוסף לכך, אני אישית, תמיד הצד של האמנית שבי היה חזק יותר מאשר הצד האקדמי. אני מחוברת יותר לעשייה וחשוב לי לתת במה ליוצרים."

לדברי רוטנברג, חוקרות המחול מישראל מעדיפות לפרסם בכתבי עת שפיטים בחו"ל, כמו *Dance Chronicle*, שיוצא בארצות הברית ובמסגרת ה־Dance Studies Association – ארגון אמריקאי חדש, שנוצר משני ארגונים אמריקאים גדולים שהתאחדו, ה־SDHS וה־CORD. יש את כתב העת *Performance Research* שעכשיו גם מכוון למחול התיאטרלי. נוסף לכך, חוקרות המחול מפרסמות בכתבי עת בסוציולוגיה בתיאטרון, ובכל מיני תחומים.

מגמה זו של פרסום בכתבי עת למחול בחו"ל וכתביה על מחול בכתבי עת בתחומים שונים התקיימה גם בעבר בקרב חוקרי מחול מישראל, אבל לא דווקא בכתבי עת שפיטים. לדוגמה בשנות ה־70-80-90 כתב מנור על הנעשה במחול בישראל ב־*Dance Now, Tanz. Ballet International, Dance Magazine*, ופרידהבר פרסם בכתבי עת מתחום הפולקלור והמוזיקה היהודית.

תקציבים למחקר

כל החוקרים הזכירו בדבריהם את הנחיצות בתקציב. התקציבים מגויסים ממקורות שונים לפי התארגנות אישית־מקצועית של החוקרים ולמסגרות בהם הם פועלים ואליהם הם שייכים. חלק מהחוקרים שפעלו בשנות התשעים נעזרו במלגה השנתית של הספרייה הישראלית למחול למחקר, כשהסכום הכללי עמד על \$2,000. מנור העיד: "השתמשתי במלגה של הספרייה למחול לכתוב את הספר על גרטרוד קראוס". רות אשל מספרת שהיא החלה לחקור: "בלי מלגה. לא העליתי בדעתי לבקש כסף בשביל דבר שאני כל כך רוצה לעשות והוא כל כך חשוב". הבקשה של טולידנו למסור לספרייה את הארכיונים שאספה אצל האמנים במהלך המחקר על הספר *לרקוד עם החלום* להקמת הארכיון, נראתה לה טבעית ביותר. "כל שבועיים הייתי מגיעה עם קרטונים של האמנים. זה היה בשנה שהספרייה עברה לבית אריאלה. הנחתי את הקרטונים על השולחן והלכתי הביתה שמחה."

שרת אומרת, "מתחילת עבודתי המקצועית עבודתי בעולם המחול אני הפרדתי כסף מאמנות. בהמשך התקציבים הגיעו ממקורות שונים. הספר על זאב חבצלת מומן על ידי המשפחה, הספר על מיה ארבטובה נכתב בעזרת תקציב העמותה של מיה ארבטובה ותקציב המחקר ששימש כהשראה ליצירות שעלו על הבמה בענבל היה חלק מההשתכרות שלה בענבל."

רוטנברג מדברת על החוקרות העכשוויות ואומרת שחלקן מועסק במוסדות אקדמיים כמרצות, וכך "מתאפשר לנו לקבל תקציבים למחקר [...] אנחנו צריכים תקציבים למחקר, לפרסום, לתרגום וליציאה לכנסים למשל בארצות הברית, וזה מאוד מאוד יקר." נוסף לכך, הניה מציינת את התמיכה של מפעל הפיס בהוצאת ספרים על מחול [שביתניים הוקפאה].

דור חדש של חוקרות המחול

לדברי רוטנברג: "אם פרידהבר אמר [בזמנו] שאולי יש חמישה חוקרים, היום הדור הוא דור חדש. בין אלה שעושים מחקר מחול ניתן למנות את עידית סוסליק, שרי אלרון, רינה בדש, הודל אופיר, יעל (ילי) נתיב, עינב רוזנבליט, יונת רוטמן, ליאורה מלכה ילין, טליה פרלשטיין, ושרי כץ. בנוסף, ליאורה בינג'היידיקר, חוקרת עצמאית, ותמר שניא שיש לה רקע במחול וחוקרת על ניהול." רוטנברג מציינת גם חוקרות ישראליות שחיות בחו"ל, לדוגמה עינב קטן נמצאת בגרמניה ודינה רוגינסקי, שמתמקדת בריקודי עם ומחול אתני, נמצאת בארצות הברית. ישנן חוקרות נוספות בישראל המתמקדות בנושאים מתחום כתב תנועה וחינוך, ביניהן

שלומית עופר שמתמקדת באורניות תנועה, נירה על דור, לילך שליט וטלי רונן. בנוסף, יעל גרינוולד ואורית ארז שעוסקות בנושאים מתחום החינוך והמחול.

החוקרות הבולטות בפעילותן בתחום החינוך למחול הן ילי (יעל) נתיב והודל אופיר. נתיב מגדירה את עצמה כחוקרת מחול וחינוך למחול בהקשרים סוציולוגיים ואנתרופולוגיים. מחקריה מעוגנים אמפירית ותאורטית בסוציולוגיה של המחול, הפרפורמנס, הגוף והתנועה ונבחנים בהקשרים תרבותיים עכשוויים של זהות, מגדר, ניל, אתיקה וחינוך. אופיר מגדירה את עצמה כיאנתרופולוגית של ריקוד ושל חינוך לריקוד המתעניינת בפרקטיקות, חוויה ושיח של מחול בהקשר חברתי־תרבותי בישראל / פלסטיני. סוסליק מגדירה את עצמה כמי שמחקרה מתמקדים באסתטיקה של גוף ומחול ובניתוח שפת המופע במחול ובתיאטרון בהקשרים אמנותיים ותרבותיים. בדש מגדירה את עצמה כמי שחוקרת מחול ומופע חי ב־תחומי, אלרון מתמקדת בהיסטוריה של המחול, רוטמן חוקרת את ההיסטוריה של המחול האמנותי בישראל לפני הקמת המדינה ולאחריה ורוטנברג חוקרת מחול תיאטרלי.

לסיכום, אומרת רוטנברג, "יש שינוי למרות שזה לא מספק וזה קשה. [עדיין] אין אפשרות לעשות מחקר אקדמי בתוך האקדמיה שתיתן ספייס ואת כל האמצעים למחקר."

מקולות בודדים לשיח רב קולי - הקמת האגודה לחקר מחול בישראל

בסוף שנות התשעים לא היה קיים גוף אקדמי, ציבורי או פרטי שהציב לעצמו את קידום המחקר במחול בישראל. המצב השתנה במעט ב־2012 עם הקמת "האגודה הישראלית לחקר המחול."

רוטנברג, שהייתה בין היוזמים להקמת האגודה, מספרת "חלק מהסיפור שהקמנו את האגודה הישראלית לחקר המחול נבע מהעובדה שאומנם היו חוקרות פעילות אבל לא הייתה זיקה ביניהן. נוצר צורך לשיח משותף. [...] אין לנו חוקרים, יש לנו חוקרות, וזו גם נקודה שצריך לחשוב עליה." רוטנברג מוסיפה ש"אינחנו מקיימות כנסים שנתיים, אקדמיים, שבהם אנחנו מקבלות הרצאות ברמה אקדמית, מחוקרות המחול בארץ או מישראליות שחיות במקומות שונים או [ממישהו] מחוקרים שיש להם זיקה לנושא המקומי שלנו. זה איפשר לנו לפתוח [ולשתף] מידע לגבי כנסים בינלאומיים. אנחנו מחליפות אינפורמציה, ועובדות יחד על פרויקטים משותפים כמו ספרי מחול שערכתי עם דינה רוגינסקי." גם אופיר מציינת את התרומה של האגודה ליצירת שיח ומוסיפה שהשיתוף הוא לא רק בין החוקרים לבין עצמם, אלא גם "בין יוצרי מחול לחוקרות וחוקרים של מחול [...] בין דורות שונים של עוסקות ועוסקים במחול, בין חשיבה על מחול לקהל הרחב ולשוחרי אמנות."

מחשבות על העתיד

במהלך השנים הארוכות למחול ישראלי בספרייה למחול התמלא, מתיקים בודדים בתחילת הדרך עד למאות תיקים כיום. כמו כן, מדף ספרי המחול שכונה בשנות ה־90 על ידי לסקלי "המדף הריק" הולך ומתמלא אף הוא. המחקר והכתיבה על מחול מתפתחים בכיוון האקדמי. עם זאת, גם כיום, בדומה לסוף שנות ה־90, יש כתב עת אחד – *מחול עכשיו* – המתמקד במחול לבמה בישראל, ואין כתב עת שפיט.

ניתן לאפיין את החוקרים כאינדיבידואלים בעלי תשוקה למחקר, שאינה תלויה בדבר. אבל נחוצים להם תנאים למחקר כיום שכל אחד מהם מוצא לעצמו, בדומה לסוף שנות ה־90.

השינוי העיקרי שחל בשנים האחרונות, הוא בהיווצרות קהילת שיח ושיתוף פעולה בין חוקרי המחול בעיקר הודות להקמה ולפעילות של "האגודה לחקר מחול" – מקולות בודדים לשיח רב קולי. פתיחת חוג לימודי מחול באוניברסיטה בישראל היא קריטית להתפתחות קהילת מחקר מחול. וכפי שמתארת רוטנברג החוקרות כיום ערניות לאפשרויות ומנסות "לדפוק על הדלתות" של האוניברסיטאות במטרה לפתוח חוג כזה. ניתן להניח שעם גדילה והתבססות של החוקרי כקהילה, זה יקרה בעתיד.

הערות שוליים

- ¹ המחקר נעשה על ידי כמחקר עצמאי, בהנחיית פרופ' יעקב רנד, במסגרת מכון מופ"ת, ב־1997.
- ² בהט־רצון נעמי, בכנס החוקרים הראשון, 20.5.97.
- ³ שרת רינה, מתוך הרצאה על מחקר מחול בישראל, 15.1.1995.
- ⁴ תיק מספר 100.2, ארכיון הספרייה הישראלית למחול.
- ⁵ בהט־רצון, כנס מחקר מחול בישראל, DACI, הספרייה הישראלית למחול, 20.5.97.
- ⁶ שרת מתוך הרצאה ב־17.12.96 בביכורי העיתים, תל אביב.
- ⁷ מנור בכנס מחקר מחול בישראל 20.5.1997, הספרייה למחול, תל אביב.
- ⁸ כפי שמופיע באתרי האינטרנט.
- ⁹ עדות של סמדר וייס מתוך ניסיונה כאחראית פרויקט הגמר במכללת סמינר הקיבוצים עד 2018.
- ¹⁰ בשנתיים הראשונות העורכים המייסדים היו מנור וניודי ברין אינגבר. אחר כך היא חזרה לארה"ב.

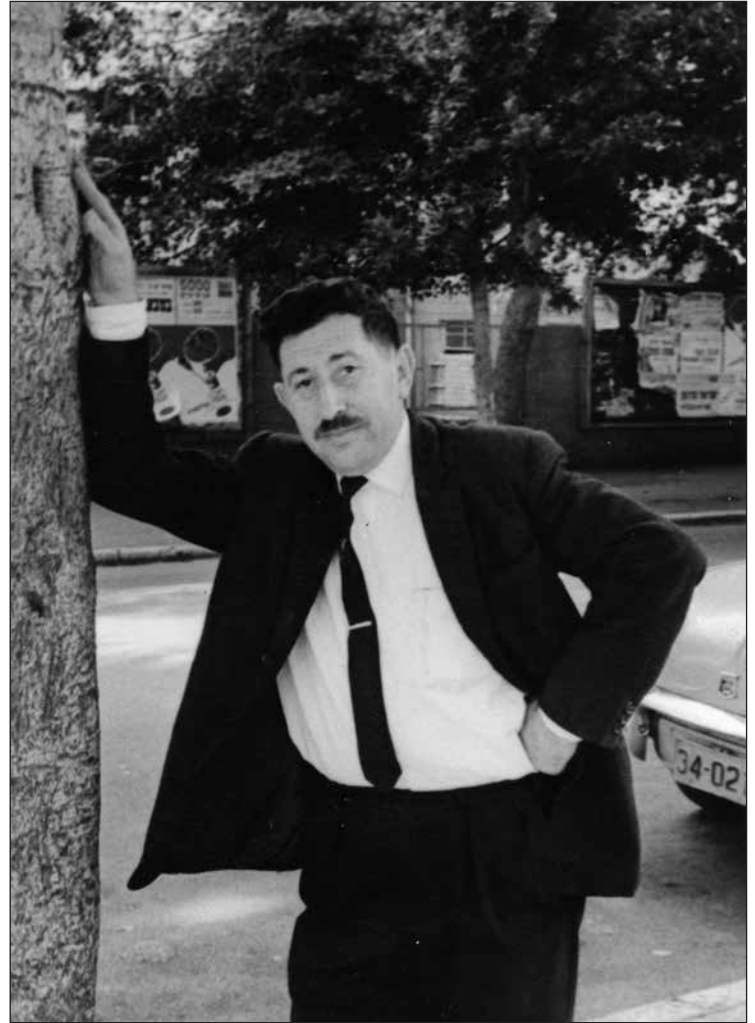
רשימת ראיונות שערכה סמדר וייס

- אשל, רות. 29.11.97, תל־אביב.
בהט־רצון, נעמי. 15.1.95 ו־1.4.1997, תל־אביב.
מנור, ניורא 5.5.97, תל־אביב.
פרידהבר, צבי 8.5.97, קריית־חיים.
קלפר, ראדו 30.4.97, תל־אביב.
רוטנברג, הניה. 6.5.2019, תל־אביב.
רון, נורית. 2.5.97 (ריאיון טלפוני).
שניא, נועה. 30.10.19 (ריאיון טלפוני).
שרת, רינה, 11.2.97 ו־19.5.19, תל־אביב.

רשימה ביבליוגרפית

- אשל, רות, 2016. *מחול פורש כנפיים*, תל־אביב: הוצאת יומני מחול.
הודל, אופיר ונתני, יעל (ילי), 2016. *סדקים של חרות*, תל־אביב: הוצאת הקיבוץ המאוחד.
שקדי, אשר, 2006. *מילים המנסות לנעת*, תל־אביב: הוצאת רמות – אוניברסיטת תל־אביב.
שקדי, אשר, 2011. *המשמעות מאחורי המילים*, תל־אביב: הוצאת רמות – אוניברסיטת תל־אביב.

סמדר וייס, כותבת על מחול ויוצרת עצמאית. בעלת השכלה אקדמית בתחום הדעת של המחול ושל התיאטרון. עד שנת 2018 לימדה בבית הספר לאמנויות המחול במכללת סמינר הקיבוצים בתל אביב. בעבר שימשה יו"ר הארגון הבין לאומי "המחול והילד" DACI – סניף ישראל, והייתה מדריכה ארצית בצוות הפיקוח על המחול. בעשור האחרון מצלמת ומציגה עבודות צילום בתערוכות. לאחרונה, מלמדת מחול לסטודנטים עם מגבלות קוגניטיביות התפתחותיות בתוכנית "ידע אור" בקריה האקדמית אונו.

ד"ר צבי פרידהבר, באדיבות הארכיון הישראלי למחול בבית אריאלה, תל־אביב
DR. Zvi Friedhaber, Courtesy of the Israel Archive at Beit Ariela, Tel-Aviv

כאז כן, היום, העוסקים במחול מעדיפים בתחילת דרכם את הידיבור באמצעות הגוף והמוטיבציה לחקור מתעוררת בקרבם רק בהמשך הדרך. עם זאת, ניתן לראות כיום ניצנים של חוקרים צעירים, שכבר בתחילת דרכם במחול מתעניינים במחקר. אחת מהן היא נועה שניא, ואני בחרתי לסיים במה ששמעתי מפיה. שניא שימשה עוזרת מחקר לאסופה לספר בת דור שעומדת לצאת ב־2020. שאלתי אותה, איך זה להיות עוזרת מחקר? והיא ענתה, "אני אוהבת לנבור. אני אוהבת את השקט שיש לי כשאני יושבת במרתף הספרייה למחול וקוראת מסמכים, זה כמו עבודת מודיעין [...]". השקט הזה איפשר לי להיכנס לחומרים האלה, הרגשתי שאני חלק מהסטודיו מהקליקה. אני חושבת שאמשיך בדרך זו או אחרת לעסוק במחקר [...] זה כיוון עבורי." כל עוד תהיינה צעירות כמו נועה, כיום מורה ורקדנית פעילה, בעלות סקרנות, עניין ויכולת יש עתיד למחקר המחול בישראל. בעיניי, חקר על החוקרים הוא מסע מרתק שתם ולא נשלם. כל מי שמתעניין בקהילת אנשים מיוחדת זו, הנגועה ב"חיידק" המחקר, מוזמן להמשיך מכאן הלאה.